

International Journal of Social Sciences

ISSN: 2587-2591

DOI Number: <http://dx.doi.org/10.30830/tobider.sayi.12.7>

Volume 6/3

2022 p. 135-152

KİLİKYA ERMENİ KRALI I. HETUM'UN MÖNGKE HAN'A YOLCULUĞU

THE JOURNEY OF ARMENIAN KING HET'UM I OF CILICIA TO MÖNGKE KHAN

İlhan ASLAN*

ÖZ

Kilikya Ermeni Krallığı ile Moğollar arasındaki ilişkiler, 1243'teki Köseadağ Savaşı'ndan sonra başlamıştır. Ülkesinin Moğollarca işgal edilmesinden endişeye kapılan Ermeni kralı I. Hetum, bu savaştan kısa bir süre sonra kardeşi Smbat'ı Altın Ordu hanı Batu'nun yanına göndererek ona bağlılığını bildirmiştir. Smbat daha sonra kral tarafından 1246'daki Güyük'ün tahta çıkma merasimine gönderildi. Bu vesileyle Kilikya Ermeni Krallığı bir kez daha Moğollara tabiyetini yinelemiştir. Smbat dört yıl boyunca Moğollar arasında kalmış, 1250'de Kilikya'ya dönmüştür. 1253'te bu kez kral I. Hetum, Batu'nun isteği üzerine o sıralar merkezî Moğol kağanlığının tahtında oturan Möngke Han'ı ziyaret etmek için yola çıkmıştır. İlk Batu'nun yanına uğrayan kral, Hazar Denizi tarafından Möngke Han'la görüşmek için yolculuğuna devam etmiş ve bu yolculuk boyunca İç Asya'nın etnik tarihi ve ilginç gelenekleriyle tanışma fırsatı yakalamıştır. Söz konusu yolculuğa ilişkin ayrıntılı rapor Ermeni kronik yazarı Kirakos Gandzaketsi'nin kroniğinde bulunmaktadır.

Bu makalede, adı geçen Ermeni kronik yazarının Türk-Moğol tarihi bakımından önem taşıyan kralın yolculuğuna dair raporu tarafımızca değerlendirilmiş ve Ermeniceden Türkçeye tenkitli bir çevirisi yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Ermeniler, Moğollar, Türkler, İç Asya.*

* Arş. Gör., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Kafkas Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı, E-mail: ilhanaslan@ankara.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8838-244X, Ankara, Türkiye.

ABSTRACT

The relations between the Armenian Kingdom of Cilicia and the Mongols began after the Battle of Köse Dag in 1243. The Armenian King Het'um I, who had concerned about his land to be invaded by the Mongols, sent his brother Smbat to Batu, whom khan of the Golden Horde, after a short while that battle, and declared his allegiance to him. Later, Smbat, is erranded to the Mongol Khanate to attend the ceremony of Güyük's coronation in 1246 by the King He'tum. On this occasion the Armenian Kingdom of Cilicia renewed their once again subordination to the Mongols. Smbat stayed among the Mongols for four years and turned back to Cilicia in 1250. In 1253, this time King Hetum I, departed to visit Mōngke Khan, who was sitting on the throne of the central Mongolian khanate for the Batu's request. The king, firstly stopped by Batu, then continued his journey by the Caspian Sea to meet with Mōngke Khan, and during this journey he had the opportunity to meet the ethnic history and interesting traditions of Inner Asia. The detailed report about the referred journey is found in the chronicle of Kirakos Gandzakets'i's, the Armenian chronicler.

In this article, the report about the journey of the king, which have important a place in regarding the Turco-Mongolian history, evaluated, and critically translated, from Armenian to Turkish by us.

Keywords: *Armenians, Mongols, Turks, Inner Asia.*

Giriş

Moğollar ve Ermeniler arasındaki ilişkiler, 1220 yılının sonlarında başlamıştı. Meşhur Otrar olayından sonra Moğol-Harezmsah ilişkileri çok daha gerginleşmiş ve bu hadisenin peşinden Cengiz Han, meşhur komutanları olan Cebe ve Sübötay'ı Harezmsah Muhammed'i ortadan kaldırmaları için yola çıkarmıştı. Hazar Denizi istikametinde kaçan Muhammed'i takip eden Cebe ve Sübötay, bu vesileyle Gürcistan ve Ermenistan'a girmişlerdi. Muhammed'in ölümünün ardından Hindistan'dan çıkıp Tebriz'e gelerek 1225'te burayı kendine başkent yapan oğlu Celaleddin'in saltanat sürdüğü son altı yılda Gürcistan ve Ermenistan bölgeleri Moğollar ile Harezmsahlar arasında egemenlik mücadelelerine sahne olmuştu.

Ancak Kilikya Ermeni Krallığı, 1243'teki Köse Dağ Savaşı'na değin Moğol akınlarıyla tanışmadı. O ana değin Anadolu Selçuklularına tabi olan krallık, bu savaştan sonra Moğollara bağlılığını bildirmişti. Doğal olarak bu durum, Anadolu Selçukluları ile

TOBİDER

Kilikya Ermeni Krallığı arasındaki ilişkileri daha kötü bir sürece sürükledi. Hülegü, Ön Asya'ya gelinceye değin Anadolu ve Kafkas coğrafyası Altın Ordu Hanlığı'nın etki alanındaydı. Bu nedenle kral I. Hetum, Köseadağ savaşından kısa süre sonra kardeşi Başkomutan Smbat'ı değerli hediyelerle birlikte Batu (*Уууһуу Ҷууу/*Sayın Ğan*)'nun yanına göndererek tabiyetini bildirmiş ve bu yolla kendi topraklarının güvenliğini korumayı amaçlamıştı.¹ Tasarımlarını başarılı bir biçimde gerçekleştiren kral, 1246'da merkezî Moğol kağanlığında tahta çıkan Güyük'ün han seçilme merasimine kardeşi Smbat'ı göndererek bağlılığını yinelemiştir.² Smbat'ın 1250'de geri dönmesinin ardından

¹ Grigor of Akanc', *History of the Nation of the Archers*, the Armenian text edited with an English translation and notes by Robert P. Blake and Richard N. Frye, Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts, 1954, s. 44-45, 46-47. Dashdondog, Aknersti'nin metninde "Sayın Ğan" olarak geçen adı Batu yerine Güyük'e hamletmiştir. Bkz. Bayarsaikhan Dashdondog, *The Mongols and the Armenians (1220-1335)*, Brill, Leiden-Boston, 2011, s. 81-83. Oysa Aknersti, kroniğinin farklı bir yerinde "(...) *Sayın Ğan'ın kardeşi Berke*" ifadesiyle bu kişinin Güyük değil Batu olduğunu açıkça belirtmektedir. Bkz. Grigor of Akanc', *a.g.e.*, s. 72-73. Nitekim Altın Ordu Hanlığı'nın yerli kaynaklarında da Batu'nun adı "Sayın Han" olarak geçer. Bkz. Abdulgaffar Kırımî, *Umdet al-Ahbar*, haz. Derya Derin Paşaoğlu, Tataristan Respublikası Fenler Akademiyası, Kazan, 2014, s. 60; Ütemiş Hacı, *Kara Tavarikh*, Tataristan Respublikası Fenler Akademiyası, Kazan, 2017, s. 280. Cleaves "Sayın" adının "Ulu, Muteber" anlamına geldiğini kaydeder. Bkz. Francis Woodman Cleaves, "The Mongolian Names and Terms in the History of the Nation of the Archers by Grigor Akanc'", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 12 (1949), s. 425.

² Kirakos Gandzaketsi, *Hayots Patmutyun*, ed. Varag Arakelyan, Sovetakan Groğ Hratarakçutyun, Yerevan, 1982, s. 227; "Hetum Patmiçi Jamanakagrutyuni", *Manr Jamanakagrutyunner XIII-XVII dd. II*, ed. V. A. Hakobyan, Haykakan SSR Gitutyunneri Akademiayi Hratarakçutyun, Yerevan, 1956, s. 67. Klaproth, Smbat'ın Güyük'ün tahta çıkma merasiminden sonra yola çıktığını ifa eder. Bkz. M. Klaproth, *Aperçu des entreprises des Mongols en Géorgie et en Arménie dans le XIIIe siècle*, [Extrait du *Nouvrau Journal Asiatique*], Paris, 1833, s. 18. Reşidüddin, kurultaya katılanlar arasında Anadolu Selçuklu sultanı IV. Rükneddin Kılıçarslan'ın adını da anar. Bkz. Rashiduddin Fazlullah, *Jami'u't-tawarikh*, Part Two, English translation & Annotation by W. M. Thackston, Harvard University Press, Harvard, 1999, s. 392. Kirakos, Smbat'ın Güyük'e gidişi hakkında bilgi verirken II. Gıyaseddin Keyhüsrev (Ermenice metinde *Ղիսթաւնիկ/*Ğiatadin*)'in ölümünden sonra oğulları arasında bir liderlik krizi yaşandığını ve bu nedenle oğullarından birinin babasının yerine geçmek için Güyük'e gidip ondan yetki aldığını ifade eder. Ayrıca Smbat ve II. Gıyaseddin'in oğlunun Güyük'ün yanından birlikte geri döndüğünü nakleder. Bkz. Kirakos, *a.g.e.*, s. 227. Ermeni yazarın, adını zikretmediği II. Gıyaseddin'in oğlundan kastettiği kişinin Reşidüddin'in metninde geçen IV. Rükneddin'e işaret ettiğini görüyoruz. Dolayısıyla Smbat'ın Güyük'e yaptığı yolculuğun gerçekleştiği zamanda Anadolu Selçuklularından da IV. Rükneddin'in hanın yanına gittiğini anlıyoruz. Dolayısıyla bu bilgiler, Güyük'ün han seçilme töreninde Smbat'ın bulunduğunu gösteriyor. Nitekim Bar Hebraeus'un kayıtları, Ermeni yazarın verdiği bilgilerle uyumludur. Süryani keşiş kurultaya katılanlar arasında çeşitli hükümdarların adını sıralarken "(...) *Kilikya'dan kral Haitum... gelmişlerdi.*" demektedir. Bkz. Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l Farac Tarihi II*, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara, 1987, s. 546. Süryani keşişin kaydından kral I. Hetum ile onun kardeşi Gundstapl Smbat'ı birbirine karıştırdığı görülüyor. Aynı yazarın Arapçaya muhtasar bir biçimde çevirdiği kroniğinde bu bilgi tashih edilerek "*Rum'dan da hükümdarın kardeşi Sultan Rükneddin ve Ermenilerden Tekfur Hatom'un kardeşi Kontsitabl gelmiştiler.*" şeklinde doğru kaydedilmiştir. Bkz. Ebû'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Târihu Muhtasari'd-Düvel*, çev. Şerafeddin Yaltkaya, TTK, Ankara, 2011, s. 22. Bununla beraber Smbat'ın kurultaya katıldığını Lâtin kroniklerinden de teyit edebiliyoruz. Dominiken keşiş Simon de Sain Quentin, Moğollar ile Anadolu Selçukluları arasında yapılan anlaşmaya değindikten sonra "*Aşağı yukarı aynı zamanlarda Hethum (Aitons) adlı Armenia kralının babası ve beyi (bailus) Constans, bu krallığın başkomutanı (conestabulus) oğlunu Tatarlara gönderdi.*" diyerek diğer kronikleri onaylar. Bkz. Simon de Saint Quentin, *Tatarlar ve Anadolu (1245-1248)*, çev. Erendiz Özbayoğlu, Daktav yayınları, Antalya, 2006, s. 65-66. Ancak Kirakos'un belirttiği Smbat'ın IV. Rükneddin'le birlikte geri döndüğü ifadesi hatalıdır. Çünkü Smbat, Ermeni takvimine göre 699 yani 1250'de ülkesine dönmüştür. Bkz. Smbat Sparapet,

1253'te yani Möngke'nin tahta çıkmasından iki yıl sonra da bizzat kendisi yeni hanı ziyaret etmek için yola çıktı.³ Aknerts'i'ye göre Ermeni kralının yola çıkmasının nedeni, Moğollarla anlaşarak kendi topraklarını herhangi bir saldırıya karşı korumaktı.⁴ Bu yolculuğu o dönemde Cengizogullarının Batı'daki en güçlü hükümdarı olan Batu'nun emriyle gerçekleştirmişti.⁵ Zaten Smbat, Köseadağ'dan sonra Batu'nun yanına gidince güzel bir biçimde ağırlamış ve Batu, onu uğurlarken kral I. Hetum'un da bizzat kendisiyle görüşmesi için yola çıkmasını söylemişti.⁶ Öyle anlaşılıyor ki kral I. Hetum, 1253'teki bu yolculuğuyla önce Batu'ya ve onun yanından Möngke Han'ın yanına giderek Batu'nun Smbat üzerinden yaptığı çağırışı yerine getirmiş oluyordu.

Gerçekten de bu dönemde Hıristiyan dünyasında Moğolları ziyaret eden misyonların sayısı artmıştı. Zira Moğol fatihlerin Avrupa ve Ön Asya'daki etkinlikleri Hıristiyanlar arasında büyük bir ürküye yol açmıştı. Örneğin Papa IV. Innocentius, fransisken tarikatından Carpini'yi Moğollara göndermişti. Papanın amacı, onlar hakkında bilgi almak ve Moğol hanını Hıristiyanlığa davet ederek bu yolla onların ilerleyişini durdurmaktı. Carpini, işte bu amaç doğrultusunda hareket etmiş ve Güyük'ün han seçildiği 1246'daki kurultayda bizzat orada bulunmuştu. Benzer şekilde aynı tarikattan Rubruc, Fransa kralı IX. Louis'in emri doğrultusunda 1254 yılının kışında Möngke Han'ın ordasına ayak basmıştı. Kral I. Hetum, bir keşiş değildi ama bu fransisken tarikatı üyelerinin yaşadığı aynı kaygı ve heyecanları taşıyordu.

Taregirk, Venetik-S. Ğazar, 1956, s. 228. Güyük'ün tahta çıkış tarihi 1246 olduğuna göre bu sırada orada bulunan Smbat'ın Moğollar arasında yaklaşık dört yıl geçirdiği anlaşılıyor. Nitekim 1248'de Semerkand civarından yazdığı tahmin edilen kayıbiraderi Kıbrıs kralı I. Henry'e gönderdiği mektubunda Ögödey'in ölümünden sonra beş yıl geçtiğini ve Moğolların bu süre içerisinde bir han seçemediklerini belirtiyordu. Bkz. *Cathay and the Way Thither Being a Collection of Medieval Notices of China*, translated and edited by Henry Yule, vol. I, Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd., New Delhi, 1916, s. 161-162. Gerçekten de Ögödey 1241'de ölmüş ve onun ölümünün ardından Güyük tahta çıkana değin naip sıfatıyla Töregene Hatun idareyi ele almıştır. Bkz. Rashiduddin, *a.g.e.*, s. 390; 'Ala-ad-Din 'Ata-Malik Juvaini, *The History of the World-Conqueror I*, translated from the text of Mirza Muhammad Qazvini by John Andrew Boyle, Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts, 1958, s. 240.

³ "Hetum Patmiçi Jamanakagrutyuni", s. 69; Kirakos, *a.g.e.*, s. 261. Vardan Ermeni kralının yaptığı bu yolculuğa kısaca değinir ancak kralın yola çıktığı tarihi hatalı bir biçimde Ermeni takvimine göre 704'e yani 1254'e yerleştirir. Bkz. Metzlin Vardanay, *Bardzrberdetsvoy Patmutivn Tiezerakan*, ed. Mkrtiç Emin, Trapani Lazarean Çemaranı Arevelean Lezuats, Moskva, 1861, s. 195.

⁴ Grigor of Akanc', s. 56-57.

⁵ Kirakos, *a.g.e.*, s. 261.

⁶ "Եւ այսպէս մեծ մեծարանօք պատմուեալ դասարանսն Հայոց, յուարկեաց յախարհն իրեանց սուսջի քրիստոսայաւսի թագաւորին Հայոց Հեղձոյ. Հրանայեղով նրա զնաւ առ ինքն եւ տեսանէի զնա:" Bkz. Grigor of Akanc', *a.g.e.*, s. 46-47.

Döneme ilişkin bilgi veren neredeyse tüm Ermeni kaynakları, I. Hetum'un Möngke Han'a gerçekleştirdiği yolculuğa vurgu yapmaktadır. Ne var ki bu yolculuğa dair en ayrıntılı bilgiyi veren tek Ermeni kaynağı Kirakos Gandzaketsi'nin *Ermenilerin Tarihi* başlıklı kroniğidir. Yazar hakkında çok fazla bir bilgiye sahip değiliz. Ancak adından da görüleceği üzere kendisinin Azerbaycan'ın Gence ilinden olduğunu anlıyoruz. Bununla birlikte ona dair bilgileri, yine kendi yazdığı eserinden az da olsa temin etmek mümkündür. Kirakos bir din adamı olup Vardapet Vanakan'ın öğrencilerinden biriydi. Onlar Ermenilerin ulusal Apostolik kilisesine mensup olup Monofizit inanca sahip idiler. 1236'nın yazında Vanakan ve Kirakos, Molar Noyan tarafından tutsak alınarak Gag kalesine götürüldüler.⁷ Kirakos, birçok olaya şahit olmakla birlikte Moğolların elinde tutsak kaldığı süre içinde onların toplum hayatını ve geleneklerini yakından tanıma fırsatı yakalamış oldu. Yazdığı eserde bu bilgilere geniş bir biçimde yer verdi. Kendisinin söylediğine göre eserini 1241'de yazmaya başlamış ve o sıralar kırk yaşında bulunuyormuş.⁸ Buradan yazarın, 1200 yılının başlarında doğduğu anlaşılıyor.

Kirakos'un yazdığı kroniğine gelince, 1265 yılındaki olaylarla son bulan ve Türk-Moğol tarihiyle ilgili çok değerli bilgilere haiz eser 4. yüzyılın başlangıcından, Ermeni kilisesinin kurucusu Aydınlatıcı Aziz Grigor Lusavoriç'ten başlamaktadır. Kendisinden önce yazılmış kroniklerden yararlanan yazar, Ermeni kilisesinin ileri gelen isimlerinin yanı sıra Bizans, Sasanî, Arap ve Türk tarihi hakkında kayda değer bilgiler vermektedir. Buna ilave olarak eserinde Haçlı Seferleri'ne ilişkin aynı ölçüde önemli kayıtlar düşmüştür.⁹

Kirakos'un Ermenice kroniği ilkin Moskova (1858)'da, daha sonra sırasıyla Venedik (1863) ve Tiflis (1910)'te yayımlandı.¹⁰ Ermenice metnin bir sonraki yayımı 1961 ve 1982'de Erivan'da gerçekleşti. Kroniğin Moskova neşri, edisyon kritikten mahrum olduğu gibi çok bozuk bir fontla dizilmiştir. Bu yüzden okuması hayli güçtür. Venedik ve Tiflis neşrini ne yazık ki göremedik. Ancak 1961'de Erivan'da neşredilen metin nispeten daha okunaklı ve değerli açıklamalarla doludur. Bizim I. Hetum'un

⁷ Kirakos, *a.g.e.*, s. 181; Bayarsaikhan Dashdondog, "Kirakos Gandzakets'i, as a Mongol Prisoner", *Ming Qing Yanjiu*, 22 (2018), s. 157.

⁸ Kirakos, *a.g.e.*, s. 199; Hrand Andreasyan, "Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları", *Tarih Dergisi*, I (1949), s. 112.

⁹ Andreasyan, *a.g.m.*, s. 113-114.

¹⁰ Andreasyan, *a.g.m.*, s. 118.

seyahatine ilişkin çevirdiğimiz metin ise, 1982'de Erivan'da yapılan eleştirel baskıya dayalıdır. Söz konusu eser, çeşitli batı dillerine de çevrilmiştir. Fransız bilgin E. Dulaurier, 1858'de Kirakos'un kroniğini Fransızcaya tercüme ederek *Journal Asiatique*'te yayımlamıştır. Ancak bu tercüme eksik olup Ermenice metnin yalnızca Moğollarla ilgili kısımlarını ihtiva etmektedir. Yine Fransız bilginlerden Brosset, metnin tamamını Fransızcaya çevirerek 1870'te St.-Petersburg'da yayımlamıştır. Bir başka Fransızca çevirinin eksik olmakla birlikte 1869'da yayımlanan *Recueil des Historiens des Croisades/Documents Arméniens* adlı külliyyatın birinci cildinde yer aldığını görüyoruz. 1976'da eserin tamamı Rusçaya çevrilmiş ve Robert Bedrosian'ın gayretiyle aynı metin 1986'da İngilizceye tercüme edilmiştir. Mahmud Kemal (Ayas), Dulaurier tarafından yapılan eksik tercümeyle Fransızcadan Türkçeye çevirerek 1926'da *Türkiyat Mecmuası*'nda ilk kez yayımlamıştır. Bunun peşinden Hrant D. Andreasyan eseri 1942'de Ermeniceden Türkçeye tercüme ederek Türk Tarih Kurumu'na teslim etmiş ancak bu tercüme henüz yayımlanmamıştır.

I. Hetum'un yolculuğuyla ilgili çevirisini sunduğumuz kısım üzerinde daha önce Bretschneider,¹¹ Klaproth,¹² Hamilton¹³ ve Boyle¹⁴ gibi araştırmacılar çalışmıştır. Ancak Bretschneider'in çalışması eksiktir. Bu bilgin, genel olarak daha çok Ermeni kralının yolculuk boyunca takip ettiği rotalar üzerinde durmuştur. Klaproth'ın çalışması ise doğrudan Kirakos'un metnine değil Kirakos'tan istifade eden 18. yüzyıl bilgini Çamçean'ın *Ermenilerin Tarihi* adıyla yayımladığı üç ciltlik eserine dayanır. Hamilton ise çalışmasında metnin çevirisini yapmamış fakat bazı yer adlarının açıklamasını vermiştir. Kralın yolculuğuyla ilgili olarak söz konusu kısmın çevirisini bu isimlerden yalnızca Boyle yayımlamıştır. Ancak o, çeviriye esas aldığı metnin hangi neşre dayandığını belirtmemektedir. Buna ilave olarak metinde okuma hataları ve kimi yanlış açıklamalar bulunmaktadır. Bu nedenle kısa olmasına karşın İç Asya'nın etnik tarihi ve sıra dışı geleneklerini ihtiva eden I. Hetum'un yolculuğuna ilişkin raporun tarafımızca Ermeniceden Türkçeye tenkitli bir biçimde çevrilmesi uygun görülmüştür.

¹¹ E. Bretschneider, *Medieval Researches from Eastern Asiatic Sources I*, Kegan Paul, Trench, Trübner & Co. Ltd, London, 1910, s. 165-172.

¹² Klaproth, *a.g.e.*, s. 24-41.

¹³ James Hamilton, "Aoutor du manuscrit Staël-Holstein", *T'oung Pao*, 46 (1958), s. 115-153.

¹⁴ John Andrew Boyle, "The Journey of Het'um I, King of Little Armenia, to the Court of the Great Khan Mōngke", *Central Asiatic Journal*, 9 (1964), s. 175-189.

ERMENİCEDEN ÇEVİRİ*

Ermenilerin Dindar Kralı Hetum'un Batu'nun ve Mangu Ğan'ın Yanına Gidişi Hakkında

Ermenilerin yüksek derecede inançlı ve İsa sevgisiyle dolu kralı Hetum, Kilikya bölgesindeki Sis (Kozan) şehrinde oturmaktaydı. Komutanı olan kardeşi Smbat'ı önceden değerli hediyelerle beraber Giuk Ğan (Güyük Han)'ın yanına gönderdi. Saygıyla ağırlanan Smbat fermanlarla geri döndü.

Mangu Ğan (Möngke Han) tahta sahip olduğunda, kralın babası ve General Batu, ki kendisi sayısız ordularıyla kuzeyden Hazar Denizi'ne dökülen Atl (İtil/Volga) adlı büyük nehrin kıyısında yaşamaktaydı, hem kendisini hem de Mangu Ğan'ı görmesi için kral Hetum'u yanına çağırdı. (Hetum) sahtekâr Türklerden fazlasıyla korktuğu için kıyafet değiştirdi.¹⁵ Çünkü onlar sınırdaştılar ve Rum sultanı olarak adlandırılan ve adı Aladin¹⁶ olan kişi, Tatarlara¹⁷ yardım ettiği için ona kin duyuyordu.¹⁸ (Hetum) on iki günde büyük bir süratle Kars şehrine vardı. Baçu Nuin (Baycu Noyan)'le görüştü; o, Doğu'da bulunan Tatar ordularının komutanıydı.¹⁹ Ayrıca önde gelen kimseleri ve

* I. Hetum'un yolculuğunun yer aldığı Ermenice metin için bkz. Kirakos, *a.g.e.*, s. 261-266.

¹⁵ Smbat'ın Ermenice kroniğinde I. Hetum'un Möngke Han'ın yanına giderken İsmaililerin yaşadığı Kapadokya (*Գաւրնագ/**Gamrats)'dan büyük bir korkuyla geçtiğini ifade eder. Bkz. Smbat, *a.g.e.*, s. 229-230.

¹⁶ Boyle, bu adı İzzeddin olarak okuyarak yanıltmıştır. Bkz. Boyle, *a.g.m.*, s. 178. Oysa Ermenice metinde bu ad açıkça *Ալադին*/*Aladin formunda kaydedilmiştir. Bkz. Kirakos, *a.g.e.*, s. 262. Bu dönemde Selçuklu şehzadeleri arasında taht mücadeleleri olduğu için Emir Celaleddin Karatay, düzeni sağlamak adına IV. Rükneddin Kılıçarslan ile II. Alaeddin Keykubad'ı ağabeyleri II. İzzeddin Keykavus'la birlikte sultan ilan ederek üç kardeşin tahta çıkmasını sağlamış ve Anadolu Selçuklularında müşterek bir yönetim kurulmuştur. Kirakos, bu nedenle II. Alaeddin Keykubad'ı kastetmiş olmalıdır. Bkz. Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara, 2000, s. 28; Osman Turan, "Selçuklu Vakfiyeleri III: Celâleddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri", *Belleten*, 45 (1948), s. 27-29.

¹⁷ Ermenice metinde *թաթար*/*Tatar.

¹⁸ Bar Hebraeus, Ermeni kralının Anadolu Selçuklularıyla olan gerginliğine vurgu yaparak Ermeni kaynaklarının değinmediği ayrıntılar sunar. Onun kroniğine göre kral I. Hetum, muhtemel bir saldırı olabileceği düşüncesiyle hanın yanına bizzat kendisinin gitmeyerek elçisini gönderdiğine ve handan izin aldıktan sonra yola çıkacağına dair rivayetler yaymış, hatta Anadolu Selçuklu sultanına bu mealde mektup da yazmıştır. Daha sonra elçisiyle birlikte hizmetçi kıyafeti giyerek atın dizginlerini idare etmek suretiyle Anadolu toprakları üzerinden geçerek Erzincan'a gelmiştir. Erzincan'da tanınma tehlikesiyle karşılaşan kral, bu tehlikeyi atlattıktan sonra Gürcistan sınırlarına varıncaya değin gizli bir şekilde yolculuğuna devam etmiş ve ancak burada kimliğini deşifre etmiştir. Bkz. Bar Hebraeus, *a.g.e.*, s. 555-556.

¹⁹ Ögödey, Celaleddin Harezmşah'ın etkinliklerine son vermesi için 30 bin kişilik bir orduyla Cormağun Noyan'ı yola çıkarmıştı. Bkz. Rashudiddin, *a.g.e.*, s. 313; Juvaini, *a.g.e.*, s. 190. Söz konusu ordu 1230/1231'de Azerbaycan'a girince Moğollarla karşılaşmaya cesaret edemeyen Celaleddin, çareyi Diyarbekir taraflarına kaçmakta buldu. İbnü'l-Esir'in Ermenice çevirisi için bkz. İbn al-Asir, *Arabakan Ağbyurner*, ed. Aram Ter Gevondyan, Haykakan SSH Gitutyunneri Akademia Patmutyun İnstitut, Yerevan, 1982, s. 342-343. Bu olaydan sonra Moğollar Mugan bölgesini üs haline getirdiler. Ermeni yazarın bahsettiği bu dönemde Mugan'da Baycu Noyan bulunuyordu. Mugan bölgesi ise, Alazan ile Kür'ün

onların da önde gelen askerlerini gördü. Aragatzotn'da²⁰ Ara dağına karşı mola verip Vardenis denilen köyde Ermeni ulusundan ve Hıristiyan dininden olan Kurd adındaki prensin evinde kaldı; onun oğulları Vaçe ve Hasan idi. Karısı Marzpan ise Mamikonyan²¹ sülalesinden Horişah Aslanbek'in kızı ve Grigor'un kız kardeşiydi. Burada prensler prensi babası Kostandin'in göndereceği değerli hediyeleri bekledi. O zamanlar kral yaşlanmıştı. Oğulları Levon ve Toros idi. Toros'u kendinden sonra gelmesi için seçmişti. Çünkü onun eşi Zabel adındaki prensesi. (Prensesin) adı aynı zamanda Yeğisabet (Elizabet) yani Tanrı'nın yedinci günü anlamındaydı ve bu anlama uygun biçimde Tanrı'yı dinlendiren, iyi kalpli, yardımsever, nurlar içinde yatan (ve) ilk takdis edilen merhum büyük kral Levon'un da kızıydı.

Büyük Katolikos Kostandin²² onun (Hetum) Büyük Ermenistan'da dinlendiğini duyunca, daha önceden tanışma ve birlik beraberlik sağlaması için Asya bölgesine hükmeden güçlü kişiye yani Rumların kralı olan Hovhannes'e²³ ve onların patriğinin yanına bilge, akıllı büyük peder Hakob'u göndermişti. O, kutsal kitabın derin anlamlar taşıyan sözleriyle birlikte, Rumların sorunların çözümü için yapılan toplantısına katılıp onlara direndi. Çünkü onlar bizleri Hıristiyanlık içinde gerçekte kabul etmeyip inkâr ediyorlardı. Çünkü bizler onlara göre Evtikyanlar²⁴ idik. O, akıllıca konuşup ve kutsal

keşiştiği yerdedir. Burası, Gence şehrinin savunması için hayatî bir önem taşır. Bkz. Tsarévitch Wakhoucht, *Description géographique de la Géorgie*, par M. Brosset, A la Typographie de l'Académie, St.-Pétersbourg, 1842, s. 289; V. Minorsky, *Studies in Caucasian History*, Taylor's Foreign Press, London, 1953, s. 28. Kirakos su, ağaç, meyve ve av hayvanları bakımından oldukça elverişli koşullara sahip olduğu için Moğolların Mugan bölgesini kendilerine üs yaptıklarını belirtir. Bkz. Kirakos, *a.g.e.*, s. 170. Ebu'l-Fida da bu bölgenin geniş toprak, sazlık ve otlaklara sahip olan verimli bir arazi olduğunu söyleyerek Ermeni yazarınkine koşut bir pasaj sunar. Bkz. d'Aboulféda, *Géographie II*, traduite de l'Arabe en Français et accompagnée de notes par M. Stanislas Guyard, À l'Imprimerie Nationale, Paris, 1848, s. 153-154.

²⁰ Aragatsotn, Ağrı Dağı yakınlarında, ünlü Eçmiadzin manastırı civarında bulunmaktadır. Bkz. Bretschneider, *a.g.e.*, s. 166, n. 456.

²¹ Mamikonyanlar, Tayk bölgesinin yerli sülalelerinden biridir. Tarihlerinin erken dönemlerinde Turuberan eyaletindeki Taraun'un bir kesimini ele geçirdiler. 5. yüzyılda Gregori hanedanının prensliklerini miras aldılar. 7. yüzyılda Kafkasya'ya uzanan Arap akınları onların yıkımında önemli bir rol oynadı. Soylarının Çin'e dayandığını iddia ettiler fakat bu, o zamanların egzotik köken arama geleneğinden kaynaklıydı. Çağdaş araştırmalar, kökenlerinin Tzanni veya Lazlara dayandığını ileri sürüyor. Bkz. Cyril Toumanoff, "Introduction to Christian Caucasian History. The Formative Centuries (IVth-VIIIth), *Traditio*, 15 (1959), s. 77.

²² Katolikos I. Kostandin (1221-1267).

²³ Metinde kast edilen kişi, İznik Rum imparatoru III. Ioannes Vatatzes (1222-1254)'tir. Çünkü 1204'te Lâtinler tarafından Konstantinopolis'in zaptıyla Bizans İmparatorluğu görkemini kaybetmişti. Ermeni yazarın belirttiği dönemde egemenlik İznik Rum Devleti'nin elinde bulunuyordu. Bkz. Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, TTK, Ankara, 1991, s. 387-390.

²⁴ Kirakos, İskenderiye patriğinin Konstantinopolis temsilcisi olan Monofizit din adamı Eutyches'in takipçileri olduklarını ifade ediyor. Eutyches, Konstantinopolis'te toplanan sinodda sapkın ilan edilmiş ve

kitabı göstererek, İsa'nın çift bedende ikiliğinin Tanrı ve mükemmel insan şeklinde ikili bir birleşimden oluştuğunu, burada Tanrı kavramının yok olmadığını, insanlığından şüphe edilmediğini, karıştırılmadığını, tek gerçek olarak bütünlüğün geliştiğini, bunun insanî ve Tanrısal sözlerle işlendiğini, aynı zamanda “Kutsal Tanrı” hakkındaki sözlerinin İncil yazarı Hovhannes (Yuhanna) şahitliğiyle gerçekleştiğini, ayrıca kendi hakkındaki hatalı duyumları, inkârla ilgili her şeyi kutsal kitabın sözleri ve kitabın şahitliğinde doğrulayıp ispatladı. Bu sayede onların kalpleri bizim ulusumuz için sevgi ve beraberlikle doldu ve memnuniyetle döndüler. Büyük episkopos Stepanos, peder Mhitar ki kendisi Skevray'da²⁵ kalmaktaydı ve hatta doğuya gitmişti. Peder Barseğ, Batu'nun yanında tutsak kalmıştı ve onlarla beraber evliliği reddetmiş olan yüksek seviyeli ruhanî peder Toros, sarayda kralın pederi ve yumuşak huylu ve bilge kişi olan Karapet ve pek çok prens gelmişti.

Kral beraberindekileri toplayıp Ağvank²⁶ içlerinden Derbend Kapısı'na²⁷ gitti; orası Çora²⁸ kalesi olarak bilinir. Böylece Batu ve beraberindeki oğlu Sartah (Sartak)'ın yanına vardı. Onun oğlu inançlı bir Hıristiyan idi.²⁹ Orada büyük bir memnuniyet ve hürmetle karşılandı. Sonra onu Mangu Ğan'ın yanına Hazar Denizi'nin taraflarından uzunca bir yoldan gönderdiler.

Batu'dan ayrılıp Mareri ayının sonlarında yani Mayıs'ın on üçünde Ayeh (Ural) nehrinden geçip Or (İli)'a vardılar, böylece Mangu Han'a giden yolu yarılardılar. Yertiç

Bizans 451'deki Kalkedon konsilinde Monofizitlik ve Nesturiliği mahkûm etmişti. bkz. Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 54-55.

²⁵ Orta Çağ Kilikyası'nın Adana ilinde, Lambron kalesi yakınlarında bulunmaktadır. Bkz. Kirakos, *a.g.e.*, s. 320, n. 316.

²⁶ Albanya kast edilmektedir. Doğu Transkafkasya üzerine en eski bilgiler, Pompeius'un M.Ö. 66'daki seferine eşlik eden yazarların raporlarına dayanır. Yunanca ve Lâtince Aşağı Kür ve Aras'ın İveria (Gürcistan) arasına yayılan alüvyonlu ovasına *Albania* deniyordu. Bu adın Ermenice dengi *Ağvan-k'* ya da *Ran*, Süryanice *Aran* idi. İslam kaynakları buradan *er-Ran* ya da *Aran*'ı türetmiştir. Bkz. V. Minorsky, *A History of Sharvân and Darband in the 10th-11th Centuries*, W. Heffer & Sons Ltd., Cambridge, 1958, s. 11.

²⁷ Arapçada Bab el-Ebvab ya da el-Bab olarak bilinir. Yakut el-Hamevî'ye göre Hazar Denizi olarak da adlandırılan Taberistan Denizi'ndeki bu tahkimli yer, Erdebil'den büyük olup genişliği ve uzunluğu iki mildir. Bkz. H. T. Nalbandyan, *Arabakan Ağbyurneri Hayastani yev Harevan Yerkrneri Masin (Yakut al-Hamavi, Abul-Fida, İbn Şaddad)*, HSSR Gitutyuneri Akademiyi Hratarakçutyun, Yerevan, 1965, s. 24.

²⁸ Ermenice metinde *Շորա**Çora. Derbend bölgesi Ermenicede Çora olarak da adlandırılırdı. “Derbend”, bu yerin Farsça adıdır. Burası Türkçede “Demirkapı”, Moğolcada “Kahulgha” olarak bilinir. Bkz. Minorsky, *A History of Sharvân and Darband*, s. 86, n. 3.

²⁹ Ermeni kronik yazarı Vardan da Sartak'ın Hıristiyan olduğunu bildirir. Bkz. Vardanay, *a.g.e.*, s. 196. Ermeni kaynaklarındaki Sartak'ın Hıristiyan olduğuna ilişkin bilgileri Müslüman kronikleri doğrular. Bkz. Maulânâ Minhâj-ud-dîn Abû-'Umar-i-'Usmân, *Tabakât-ı-Nâşirî II*, translated from original Persian manuscripts by H. G. Raverty, Oriental Books Reprint Corporation, New Delhi, 1881, s. 1257.

(İrtiş) nehrini geçtiler ve Nayman memleketine girdiler ve Harahta (Kara Hıta)ya ulaştılar. Hori ayının dördünde yani Eylül'ün on üçünde Haç bayramının ön gününde Tatarstan (Moğolistan)'a girdiler. Mangu Ğan'ı tahtında bütün kudretiyle oturmuş bir biçimde gördüler. O, Hetum'un hediyelerini memnuniyetle kabul etti. *Orduda*³⁰ elli gün kaldılar. Sonrasında Ğan ona kudretli bir ferman verdi. Bu fermanda ona (Hetum) ve onun memleketine hiç kimse tarafından güçlük ve sıkıntı çıkarılmaması yazıyordu, ayrıca tüm kiliselerine özgürlük sağlayan bir de belge (*qĥĥ*) verdi.³¹

³⁰ Ermenice metinde *Opĥĥ*/*Ordu. Yani hükümdarlık konutu veya hükümdarlık ordugâhı. Moğolcada *Ordo*, Türkçede ise *Orda*. Bkz. Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Clarendon Press, Oxford, 1972, s. 203. Hetum Patmiç'in Lâtincede kroniğinde, Ermeni kralının Mōngke Han'la buluştuğu yerin, Almalık (*Uĥĥĥĥ*/*Ameğek) olduğu belirtilmiştir. Bkz. *Hetum Patmiç Tatarats*, ed. Mkrtiç Avgerian, Venetik, 1842, s. 43. Hetum'un kroniğindeki bu bilginin doğru olması pek mümkün görünmüyor. Zira bu dönemde Mōngke Han'ı ziyaret eden Rubruc'un kayıtları hanın Almalık bölgesinde olamayacağına işaret ediyor. Bu fransiskan rahip Batu'nun yanına gittikten sonra Yayık/Ural Nehri'ni geçiş sırasıyla Çu, Talas, İli ve Kaşgarlı Mahmud'un "iki-öğüz" olarak adlandırdığı İli'nin kuzeyindeki Taciklerin kasabası olan "Equius"e geldi. Gezgün bugünkü Kapal yakınlarındaki Kayalık'a gelince Balkaş Gölü'nün doğu ucundan dolaşp Altay'ın güney eteklerindeki eski Nayman ülkesinin kenarında bulunan Ögödey ulusunun yurdu Emil veya Tarbagatay'ı geçerek 4 Ocak 1254 tarihinde Mōngke Han'ın ordasında hazır bulunmuştu. Bkz. Grousset, *The Empire of the Steppes*, translated from the French by Naomi Walford, Rutgers University Press, New Jersey, 1970, s. 277-280. Rubruc, Mōngke Han'ı bulduğu yerden Hıta'ya doğru yirmi günlük bir yol olduğunu ve Cengiz Han'ın ordasının bulunduğu Onon-Kerülen'e ise bu mesafenin on gün sürdüğünü belirtmiştir. Bkz. *The Mission of Friar William of Rubruck*, translated by Peter Jackson, Introduction, notes and appendices by Peter Jackson with David Morgan, The Hakluyt Society, London, 1990, s. 200. Boyle ise Rubruc'un Mōngke Han'ın yanına giderken bugün Arbai Kheere olarak bilinen Öngin Nehri yakınlarından geçtiğini ifade eder. Bkz. John Andrew Boyle, "The Seasonal Residences of the Great Khan Ögedei", *Central Asiatic Journal*, 16 (1972), s. 130, n. 49. Rubruc, 18 Ağustos 1254 tarihinde Mōngke Han'ın ordasından ayrıldıktan yirmi gün sonra, geri dönüş yolunda hanın yanına giden Sartak ile karşılaşmış ve Ermeni kralının bu sırada oradan geçtiğini duymuştu. Bkz. *The Mission*, s. 254-255; Paul Pelliot, *Notes sur l'histoire de la Horde d'Or*, Librairie d'Amérique et d'Orient, Paris, 1949, s. 29. Dolayısıyla tüm bu veriler, Ermeni kralının Mōngke Han'la Almalık'ta değil Karakorum'a çok uzak olmayan bir yerde görüştüğünü gösteriyor. Ayrıca buradan, Kirakos'un verdiği bilgilerin Hetum Patmiç'in kroniğine göre daha sahih olduğunu anlıyoruz. Ermeni kralının 13 Eylül 1254 tarihinde Mōngke Han'ın ordusunda bulunmasından yola çıkıldığında Rubruc'un geri dönmesinden çok kısa bir zaman sonra oraya ulaştığı anlaşılıyor.

³¹ I. Hetum ve Mōngke arasındaki görüşmenin ayrıntılarını Hetum Patmiç'in kroniğinden okuyabiliyoruz. Adı geçen Ermeni kronik yazarının yapıtına göre I. Hetum, Mōngke'den yedi maddeden oluşan bir talepte bulunmuştu. Bunlar Moğol hanının ve maiyetindekilerin Hristiyanlığı kabul etmesi, Moğollar ve Hristiyanlar arasında sonsuz bir barış olması, Moğollarca ele geçirilmiş yerlerdeki kiliseler ile din adamlarının vergiden muaf tutulması, kutsal toprakların Türklerden alınıp Hristiyanlara verilmesi, Bağdat halifeliğiyle savaşılması, ihtiyaç halinde Ermeni kralının Moğollardan yardım talep etmesi ve Türklerin egemenliğine geçen Ermenilere ait bölgelerin tekrar Ermenilere iade edilmesi idi. Metnin devamında Mōngke'nin bu talepleri kabul ettiği ve Ön Asya'ya yola çıkacak olan Hülegü ile Ermeniler arasında bir işbirliğinin yapılacağı yazılıdır. Bkz. *Hetum Patmiç Tatarats*, s. 43. Ancak bu bilgilerin doğru olma olasılığı bir hayli düşüktür. Muhtemelen Hetum hem kendi ailesi ve ulusunu yüceltme arzusu hem de Batı-Moğol ilişkilerini yeni bir temele oturtmak gayesi içinde olduğu için böyle bir metin oluşturmuş olmalıdır. Çünkü Ermenilerin amacı, tabii oldukları Moğollar ile Hristiyan Batı arasında bir bağlaşma sağlamak idi. Bkz. Peter Jackson, "The Crisis in the Holy Land in 1260", *The English Historical Review*, 95 (1980), s. 486. Ayrıca *Gizli Tarih*'e göre Bağdat halifeliğini ortadan kaldırma tasarımı bu dönemde gündeme gelmemiştir. Bu tasarım Cengiz Han dönemine değin uzanıyordu. Bkz. *The Secret History of the Mongols (A Mongolian*

Ve ellinci gün Sahmi ayının yirmi üçünde yani Kasım ayının birinde ayrıldılar ve otuz gün sonra da Ğumsğur'a³² ulaştılar. Sonra Perpaleh,³³ Peşpaleh (Beşbalık)³⁴ ve kumlarla kaplı memlekete geldiler. Orada çıplak vahşi insanlar vardı, sadece kafalarında saçları bulunuyordu. Kadınların göğüsleri çok büyük ve haddinden uzundu ve konuşmuyorlardı. Orada sarı ve siyah renkli vahşi atlar vardı. Atlardan ve eşeklerden daha büyük beyaz ve siyah renkli öküzler, vahşi iki hörgüçlü develer de vardı.

Oradan Arleh,³⁵ Kulluk,³⁶ Inkah,³⁷ Çanpaleh,³⁸ Hutapay³⁹ ve Ankipaleh'e⁴⁰ geldiler. Oradan Turkastan (Türkistan)'a girdiler, orada Yekoprük,⁴¹ Dinkapaleh⁴² ve Pulat'tan⁴³ geçtiler. Oradan Sudgyol veya Süt Denizi'ni geçip,⁴⁴ Alvaleh⁴⁵ ve

Epic Chronicle of the Thirteenth Century), vol. I, translated with a historical and philological commentary by Igor De Rachewiltz, Brill, Leiden-Boston, 2004, s. 193-194.

³² Pelliot, bu yerin üzerinde ayrıntılı açıklamalar yapar. Ğumsğur'un, Kum-sengir sözcüğünün değişkeni olabileceğini ve bunun Ermenicenin yanı sıra Çince ve Arapçadan onaylanabileceğini ifade eder. Bkz. Paul Pelliot, "Les Mongols et la Papauté II", *Revue de l'Orient Chrétien*, XXVIII (1931-1932), s. 59. Hamilton'a göre "Kumların Burnu" anlamına gelen bu yer, Karakorum'dan Beşbalık'a giden yol üzerinde bulunur. Bkz. Hamilton, a.g.m., s. 146.

³³ Guçen'in 65 km doğusundaki Mu-lei kasabasına karşılık gelir. Bkz. Hamilton, a.g.m., s. 146-147.

³⁴ Beşbalık (P'ei-ting), Tienşan'ın kuzey yamacında, günümüzdeki Guçen'in batısına çok kısa bir mesafede bulunmaktadır. Bkz. V. Minorsky, "Tamim ibn Baħr's Journey to the Uyghurs", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 12 (1948), s. 295.

³⁵ Hudūd el-Ālem'de "Bārlug" olarak geçen bu yer, "T.fkān" adlı dağın yanında bulunan beş köyden biri olarak kayıtlı olup Tokuzoğuz kasabalarının anlatıldığı pasajda geçer. Bkz. *Hudūd al-Ālam. "The Regions of the World"*, translated and explained by V. Minorsky, ed. By C. E. Bosworth, GMS, Cambridge, 1982, s. 94. Cüveyni'ye göre burası Uygur ülkesinin batı kesiminde, o bölgeden geçen gezginlerin izlediği yol üzerinde, Beşbalık'tan dört fersah uzaklıkta yer alıyordu. Bkz. 'Ala-ad-Din 'Ata-Malik Juvaini, *The History of the World-Conqueror II*, translated from the text of Mirza Muhammad Qazvini by John Andrew Boyle, Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts, 1958, s. 489.

³⁶ T'ang-shu güzergâhına göre burası Kiu-lieu (*kiu-liuk>*kül-uy) kasabası olup Ye-lö'nün 80 li batısında, Luen-ta'i'nin 100 li doğusundadır. Bugünkü Feu-kang şehrine karşılık gelmektedir. Bkz. Hamilton, a.g.m., s. 145.

³⁷ Hudud el-Alem'e göre Tokuzoğuz kasabalarından biridir. Aynı esere göre burası toprak bir dağ olup tüccarların için bir menzil teşkil eder. Bkz. *Hudūd*, s. 95.

³⁸ Canbalık şehri kastedilir. Burası Beşbalık'ın batısında, Manas'ın doğusunda yer alır. Bkz. Faruk Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, TDAV, İstanbul, 1984, s. 45.

³⁹ Hutapay, Ch'ang-chi'nin yaklaşık 35 km batısında, Hutukbay şehrine denk gelmektedir. Bkz. Hamilton, a.g.m., s. 148.

⁴⁰ Yengibalık şehri kastedilir. Kaşgarlı Mahmud'a göre Uygurların en güçlü beş şehirden biridir. Bkz. Kaşgarlı Mahmud, *Divānu Lugāti't-Türk. Giriş-Metin-Notlar-Dizin*, haz. Ahmet B. Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu, TDK, Ankara, 2014, s. 55.

⁴¹ Ulan Ussu yakınlarındadır. Bkz. Hamilton, a.g.m., s. 148.

⁴² Boyle burayı, Ebi Nor'un güneyinde, göle dökülüp aynı adı taşıyan bir nehir üzerindeki Ching-Ho (Ching Nehri) ile eşleştirmektedir. Bkz. Boyle, a.g.m., s. 183, n. 54.

⁴³ Pulad şehri. Sayram Gölü veya Süt Gölü'nün biraz doğusunda bulunur. Bkz. Hamilton, a.g.m., s. 148-149.

⁴⁴ Kazak dilinde bugün dahi kullanılan Süt Gölü, Sayram Gölü için kullanılır. Bkz. Bretschneider, a.g.e., s. 169, n. 476.

⁴⁵ Gulca'nın yakınında bulunan Almalık şehrinin bozulmuş bir formudur. Bkz. Bretschneider, a.g.e., s. 169, n. 477.

İlanpaleh'e⁴⁶ vardılar. İlansu⁴⁷ denilen nehri geçip, Tavros⁴⁸ dağının bir kolunu aşarak Dalas (Talas)'a vardılar. Ve Hulavu (Hülegü)'nun yanına ulaştılar. O, Mangu Ğan'ın kardeşi olup doğu tarafı onun hâkimiyetinde idi.

Daha sonra batıdan kuzeye doğu gelip Hutuhçi, Perkant, Suğulğan, Urosoğan, Kayikant, Huzah yani Kamots, Hendahuyr,⁴⁹ Sğnah'a⁵⁰ ulaştılar ki Sğnah, Harçuh⁵¹ dağıdır, buralar Selçuklulara aittir; burası Tavros dağından başlayıp Parçin'e⁵² değin uzanır ve orada biter.

Oradan Mangu Ğan'ın yanına giden Batu'nun oğlu Sartah'ın yanına, buradan Sğnah'a, büyük bir yer olan Savran,⁵³ Harçuh, Ason,⁵⁴ Savri,⁵⁵ Otrar, Zurnuh,⁵⁶ Dizak'a⁵⁷ ve oradan da otuz gün sonra Samarğand (Semerkand), Saripul,⁵⁸ Kirman ve Buhara'ya vardılar. Akabinde Cehan (Ceyhun) nehrini geçtikten sonra Mrmin⁵⁹ ve Sarahs (Serahs)'a geldiler. Oradan Tus'a vardılar ki burası Horasan'ın karşısında bulunup Roğastan (Registan) olarak adlandırılırdı. Oradan Mazandaran (Mezenderan)'a girdiler, buradan Pstan (Bistam) ve Erağ (Irak)'a gelip Mulhetlerin sınırlarına ulaşarak Tamğa (Damgan)'ya ve Re (Rey) denilen büyük şehre vardılar. Ğazvin (Kazvin)'e, oradan Avahr (Abhar) ve Zangian (Zencan) ve Miana⁶⁰ ve on ikinci gün Tavrız (Tebriz)'e geldiler. Yirmi altı gün sonra Yerash (Aras) nehrini geçip, Sisian'a⁶¹ vardılar. Orası Tatarların

⁴⁶ Çin Orta Çağ haritasında Almalık'ın güneybatısında gösterilen I-li-ba-li'dir. Bkz. Bretschneider, *a.g.e.*, s. 169, n. 478.

⁴⁷ "Su" veya "Ussu", Moğolcada "nehir" anlamına gelir. İlansu ile açıkça İli Nehri kastedilmektedir. Bkz. Bretschneider, *a.g.e.*, s. 169, n. 479.

⁴⁸ Burada muhtemelen Alatau, yani doğudan batıya doğru Issık Göl'ün kuzeyinde uzanan yüksek dağ silsilesi kastedilmektedir. Bkz. Bretschneider, *a.g.e.*, s. 169, n. 480.

⁴⁹ Görünüşe göre Sir Derya'nın sağ kıyısında, Talas ile Sığnak arasındaki bölgede yer alan bu mevkiilerin hiçbiri tespit edilememiştir. Bkz. Boyle, *a.g.m.*, s. 184, n. 63.

⁵⁰ Otrar'dan yirmi dört fersah uzaklıkta, Tümen-arık posta istasyonunun altı veya yedi mil kuzeyindeki Sunak-kurgan veya Sunak-ata yıkıntılarıdır. Bkz. W. Barthold, *Turkestan Down to the Mongol Invasion*, E. J. W. GMS, London, 1968, s. 179.

⁵¹ Karacuk. Günümüzdeki Kara-tau. Bkz. Boyle, *a.g.m.*, s. 184, n. 66.

⁵² Barçın veya Barçınlıgkent. Muhtemelen Cend yakınlarındadır. Bkz. Barthold, *a.g.e.*, s. 179.

⁵³ Sabran veya Savran. Türkistan'ın elli verst kuzeybatısında bulunur. Bkz. Bretschneider, *a.g.e.*, s. 170, n. 476.

⁵⁴ Yesi şehri kastedilmektedir. Bkz. Bretschneider, *a.g.e.*, s. 170, n. 487.

⁵⁵ Bu yeri tespit edemedik.

⁵⁶ Sir Derya'nın kıyısından önceki son merhale kastedilmektedir. Bkz. Boyle, *a.g.m.*, s. 184, n. 75.

⁵⁷ Özbekistan'daki Cizzak şehri. Bkz. Boyle, *a.g.m.*, s. 184, n. 76.

⁵⁸ Kuşhufugan veya Sar-i pul. Kette-Kurgan'dan 4 mil uzaklıkta bulunur. Bkz. Barthold, *a.g.e.*, s. 126-127.

⁵⁹ Merv şehri. Bkz. Boyle, *a.g.m.*, s. 185, n. 181.

⁶⁰ Miyane veya Miyanic. Azerbaycan'da bulunup Sefidrud'un güneyinde yer alır. Bkz. G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge University Press, 1930, s. 169.

⁶¹ Gökçe Göl ve Aras arasında yer alır. Bkz. Bretschneider, *a.g.e.*, s. 171, n. 494.

oradaki kadınlar erkekler gibi akıllıdır, erkekler ise köpeklere benzer, sessiz, iri ve kıllıdır. Bu köpekler, hiç kimsenin memleketlerine girmesine izin vermez. Bu köpekler ve kadınları avlanırlar ve avlandıklarıyla beslenirler. Bu köpeklerle karışanların erkek çocukları köpeklere, kız çocukları ise kadınlara benzer.

Kumluk bir ada vardır. Orada ağaca benzeyen çok değerli bir kemik yetişiyor ve buna balık dişi diyorlardı. Kestikten sonra boynuza benziyordu, aynı yerden bir başkası çıkıyordu.

Bir memleket daha var ki çoğu putperesttir. Çok büyük kilden yapılmış bir puta tapıyorlardı. Ve buna “Şakmonia”⁶⁵ diyorlardı. Ve onun üç bin kırk yaşında olduğunu söylüyorlardı. Bir başkası daha vardı ki otuz beş *tuman*⁶⁶ yaşındaydı, bir *tuman* ise on bin demektir. Onu tanrısallığa yükseltmişlerdi. “Madrin”⁶⁷ adında bir başkası daha vardı, güzel mabedinin içinde anlatılması mümkün olmayan büyük kilden bir heykelini yapmışlardı.

Bir ulus daha yaşıyordu. Onların kadınları, çocukları kâhin idi ve bunlara *toyinler*⁶⁸ deniyordu. Saçları ve sakalları traşlı olup sarı renkte Hıristiyanlarınkine benzer bir ruhani kıyafetleri vardı, ancak farklı olarak onlarınki sadece kalça kısımlarını kapatmış olup omuzlara koyulan parça onlarda yoktu. Beslenme ve evlilik konularında ölçülüydüler. Yirmi yaşında kadınla evlenirler, otuz yaşına kadar haftada üç kez, kırk yaşına kadar da ayda üç kez kadınlarına yaklaşırlar; eğer (yaşları) elliye geçerse artık (onlara) yaklaşmazlardı.

Dindar kral daha pek çok şeyler anlattı barbar milletler hakkında ancak hangi birini anlatabilirdim, bazılarını gereksiz olduğundan zikretmedim.

(Hetum) Ermenilerin 704 (1255) yılında Mangu Ğan'ın yanından ayrıldıktan sekiz ay sonra Ermenistan'a ulaştı.

⁶⁵ Ermeni yazar burada Buddha'dan bahsetmektedir. Zira Buddha'nın diğer adı Sakyamuni idi. Bkz. Klaproth, a.g.m., s. 40, n. 1.

⁶⁶ Ermenice metinde **tuman* (*թուման*). Yani Tümen. Tümen “on bin” anlamında kullanılmaktaydı. Ancak “sonsuz büyük bir sayı” anlamında da kullanılır. Bkz. Clauson, a.g.e., s. 507.

⁶⁷ Buddha'nın halefi Maitreya kastedilir. Bkz. Klaproth, a.g.m., s. 40, n. 2.

⁶⁸ Buddhist rahipler. Bkz. Boyle, a.g.m., s. 187, n. 104.

KAYNAKLAR

- ‘Ala-ad-Din ‘Ata-Malik Juvaini, *The History of the World-Conqueror I-II*, translated from the text of Mirza Muhammad Qazvini by John Andrew Boyle, Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts, 1958.
- “Hetum Patmiçi Jamanakagrutyuni”, *Manr Jamanakagrutyunner XIII-XVII dd. II*, ed. V. A. Hakobyan, Haykakan SSR Gitutyunneri Akademiayi Hratarakçutyun, Yerevan, 1956, s. 33-93.
- Abdulgaffar Kırımî, *Umdet al-Ahbar*, haz. Derya Derin Paşaoğlu, Tataristan Respublikası Fenler Akademiyası, Kazan, 2014.
- Andreasyan, Hrand, “Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları”, *Tarih Dergisi*, I (1949), s. 95-118.
- Barthold, W., *Turkestan Down to the Mongol Invasion*, E. J. W. GMS, London, 1968.
- Boyle, John Andrew, “The Journey of Het‘um I, King of Little Armenia, to the Court of the Great Khan Möngke”, *Central Asiatic Journal*, 9 (1964), s. 175-189.
- Boyle, John Andrew, “The Seasonal Residences of the Great Khan Ögedei”, *Central Asiatic Journal*, 16 (1972), s. 125-131.
- Bretschneider, E., *Medieval Researches from Eastern Asiatic Sources I*, Kegan Paul, Trench, Trübner & Co. Ltd, London, 1910.
- Cathay and the Way Thither Being a Collection of Medieval Notices of China*, translated and edited by Henry Yule, vol. I, Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd., New Delhi, 1916.
- Clauson, Sir Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Clarendon Press, Oxford, 1972.
- Cleaves, Francis Woodman, “The Mongolian Names and Terms in the History of the Nation of the Archers by Grigor Akanc’”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 12 (1949), s. 400-443.
- d’Aboulféda, *Géographie II*, traduite de l’Arabe en Français et accompagnée de notes par M. Stanislas Guyard, À l’Imprimerie Nationale, Paris, 1848.
- Dashdondog, Bayarsaikhan, “Kirakos Gandzakets’i, as a Mongol Prisoner”, *Ming Qing Yanjiu*, 22 (2018), s. 155-163.
- Dashdondog, Bayarsaikhan, *The Mongols and the Armenians (1220-1335)*, Brill, Leiden-Boston, 2011.

- Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Târihu Muhtasari'd-Düvel*, çev. Şerafeddin Yaltkaya, TTK, Ankara, 2011.
- El-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l-Ebsâr)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge yayınları, İstanbul, 2014.
- Geschichte Wassaf's*, Persich Herausgegeben und Deutsch Übersetzt von Hammer-Purgstall, I. Band, Auf Kosten Der Kais. Akademie Der Wissenschaften, Wien, 1856.
- Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l Farac Tarihi II*, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara, 1987.
- Grigor of Akanc', *History of the Nation of the Archers*, the Armenian text edited with an English translation and notes by Robert P. Blake and Richard N. Frye, Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts, 1954.
- Grousset, René, *The Empire of the Steppes*, translated from the French by Naomi Walford, Rutgers University Press, New Jersey, 1970.
- Hamilton, James, "Aoutor du manuscrit Staël-Holstein", *T'oung Pao*, 46 (1958), s. 115-153.
- Hetum Patmiç Tatarats*, ed. Mkrtiç Avgerean, Venetik, 1842.
- Hope, Michael, *Power, Politics, and Tradition in the Mongol Empire and the İlkhânate of Iran*, Oxford University Press, 2016.
- Hudūd al-'Ālam. "The Regions of the World"*, translated and explained by V. Minorsky, ed. by C. E. Bosworth, GMS, Cambridge, 1982.
- İbn al-Asir, *Arabakan Ağbyurner*, ed. Aram Ter Ğevondyan, Haykakan SSH Gitutyunneri Akademia Patmutyun İstitut, Yerevan, 1982.
- İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l Umûri'l-Alâiyye (Selçuknâme)*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara, 2020.
- Jackson, Peter, "The Crisis in the Holy Land in 1260", *The English Historical Review*, 95 (1980), s. 481-513.
- Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk. Giriş-Metin-Notlar-Dizin*, haz. Ahmet B. Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu, TDK, Ankara, 2014.
- Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara, 2000.

- Kirakos Gandzaketsi, *Hayots Patmutyun*, ed. Varag Arakelyan, Sovetakan Groğ Hratarakçutyun, Yerevan, 1982.
- Klaproth, M., *Aperçu des entreprises des Mongols en Géorgie et en Arménie dans le XIIIe siècle*, [Extrait du Nouveau Journal Asiatique], Paris, 1833.
- Maulānā Minhāj-ud-dīn Abū-'Umar-i-'Usmān, *Ṭabaḳāt-i-Nāṣirī II*, translated from original Persian manuscripts by H. G. Raverty, Oriental Books Reprint Corporation, New Delhi, 1881.
- Metzin Vardanay, *Bardzrberdetsvoy Patmutivn Tiezerakan*, ed. Mkrtiç Emin, Trapani Lazarean Çemarani Arevelean Lezuats, Moskva, 1861.
- Minorsky, V., "Tamīm ibn Baḥr's Journey to the Uyghurs", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 12 (1948), s. 275-305.
- Minorsky, V., *A History of Sharvān and Darband in the 10th-11th Centuries*, W. Heffer & Sons Ltd., Cambridge, 1958.
- Minorsky, V., *Studies in Caucasian History*, Taylor's Foreign Press, London, 1953.
- Nalbandyan, H. T., *Arabakan Ağbyurneri Hayastani yev Harevan Yerkrneri Masin (Yakut al-Hamavi, Abul-Fida, İbn Şaddad)*, HSSR Gitutyunneri Akademiayi Hratarakçutyun, Yerevan, 1965.
- Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, TTK, Ankara, 1991.
- Pelliot, Paul, "Les Mongols et la Papauté II", *Revue de l'Orient Chrétien*, XXVIII (1931-1932), s. 3-222.
- Pelliot, Paul, *Notes sur l'histoire de la Horde d'Or*, Librairie d'Amérique et d'Orient, Paris, 1949.
- Rashiduddin Fazlullah, *Jami'u't-tawarikh*, Part Two, English translation & Annotation by W. M. Thackston, Harvard University Press, Harvard, 1999.
- Simon de Saint Quentin, *Tatarlar ve Anadolu (1245-1248)*, çev. Erendiz Özbayoğlu, Daktav, Antalya, 2006.
- Smbat Sparapet, *Taregirk*, Venetik-S. Ğazar, 1956.
- Strange, G. Le, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge University Press, 1930.
- Sümer, Faruk, *Eski Türklerde Şehircilik*, TDAV, İstanbul, 1984.

The Mission of Friar Wlliam of Rubruck, translated by Peter Jackson, Introduction, notes and appendices by Peter Jackson with David Morgan, The Hakluyt Society, London, 1990.

The Secret History of the Mongols (A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century), vol. I, translated with a historical and philological commentary by Igor De Rachewiltz, Brill, Leiden-Boston, 2004.

Toumanoff, Cyril, "Introduction to Christian Caucasian History. The Formative Centuries (IVth-VIIIth)", *Traditio*, 15 (1959), s. 1-106.

Tsarévitch Wakhoucht, *Description géographique de la Géorgie*, par M. Brosset, A la Typographie de l'Académie, St.- Pétersbourg, 1842.

Turan, Osman, "Selçuklu Vakfiyeleri III: Celâleddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri", *Bellekten*, 45 (1948), s. 17-171.

Ütemiş Hacı, *Kara Tavarih*, Tataristan Respublikası Fenler Akademiyası, Kazan, 2017.